

Onvrede in de Belgische Werkliedenpartij. Het Belgisch socialisme in de diaspora tijdens de Eerste Wereldoorlog.

1917 was een rampjaar voor de landen van de Entente. Op zee kregen zij vanaf januari af te rekenen met een onbeperkte duikbotenoorlog, die Groot-Brittannië en Frankrijk afsneed van Amerikaanse hulp en de oorlog in het voordeel van Duitsland dreigde te beslechten. Dat de Verenigde Staten zich in april aan de zijde van de geallieerden schaarden, had voorlopig niet veel meer dan een symbolische betekenis, omdat het nog maanden kon duren voor de eerste troepen de Atlantische Oceaan zouden oversteken. Ondertussen werd op het slagveld een mislukt lente-offensief aan de Aisne gevolgd door munitiegebrek in het Franse leger en stakingsgolven in de industrie. Enkele maanden later liep een beloftevolle Britse aanval vast in de modder van Passchendaele. In Zuid-Europa moesten in oktober de Italianen terugplooiën voor een offensief van Oostenrijkse en Duitse troepen.

De kopzorgen aan het Westfront werden nog overschaduwd door de gebeurtenissen in Rusland. In Parijs en Londen werd de Februari-revolutie met gemengde gevoelens begroet. Voor het geallieerd opperbevel was de val van het tsarendom een zware slag, omdat de chaos aan het Russische front het Duitse leger bevrijdde van een strijd op twee fronten. Dat de propaganda, die beklemtoonde dat de oorlog ging tussen democratie en dictatuur, er wel bij voer, woog niet op tegen de nachtmerrie van een afzonderlijke vrede, die vanaf de lente van 1917 door de hoofden van de Franse en Engelse regeringsleiders spookte. Ook België, dat zijn lot met dat van de Entente verbonden wist, wilde in elk geval een wapenstilstand tussen het Duitse keizerrijk en het nieuwe regime in Rusland vermijden. Zoals Franse en Britse sociaal-democraten werden uitgestuurd in een wanhopige poging om de Russen in het geallieerde kamp te houden, vertrokken ook de Belgische socialistische partijleiders Emile Vandervelde en Louis de Brouckère op vraag van de Belgische regering naar Sint-Petersburg (1). In de Russische hoofdstad werd bovendien de Waalse socialist Jules Destrée tot ambassadeur benoemd.

Op weg naar Sint-Petersburg maakten Vandervelde en de Brouckère een tussenstop in Stockholm, waar zij een ontmoeting hadden met hun partijgenoot Camille Huysmans, die in de Zweedse hoofdstad druk in de weer was met de voorbereiding van een socialistische vredesconferentie (2). Huysmans was in 1905 secretaris geworden van de Tweede Internationale, die als koepelorganisatie van de socialistische partijen het internationalisme van de arbeidersbeweging belichaamde.

Hoewel bij het begin van de oorlog in augustus 1914 het opwellend patriotisme de doodsteek gegeven had aan het internationalistisch triomfalisme van de socialistische leer, weigerde Huysmans zich neer te leggen bij de dood van zijn organisatie. Vanaf 1915 was de Belgische volksvertegenwoordiger van dichtbij betrokken bij een aantal initiatieven om de Internationale nieuw leven in te blazen. Maar de vredesopgaven van het Internationaal Socialistisch Bureau bleven lange tijd zonder resultaat omdat de partijleiding in Groot-Brittannië en vooral in Frankrijk en België sceptisch stond tegenover vergaderingen waarop Duitse socialisten zouden worden uitgenodigd. Pas naarmate de oorlog zich in zijn uitzichtloosheid bleef voortslepen en aan de fronten een patstelling bereikt leek, begon de weerstand tegen een internationale vergadering langzaam af te brokkelen. De Februarirevolutie en de overtuiging dat alleen een socialistisch vredesinitiatief Rusland in de oorlog kon houden, maakten uiteindelijk de tijd rijp voor een groots opgezette conferentie in Zweden. De plaats van de conferentie maakte duidelijk hoe het zwaartepunt van de geschiedenis zich naar het Oosten aan het bewegen was.

Op 15 april 1917 besliste het Internationaal Socialistisch Bureau, dat in 1915 zijn zetel naar het neutrale Nederland had overgebracht, tot de organisatie van een vredesconferentie waarop socialistische partijen van de verschillende oorlogvoerende landen elkaar zouden ontmoeten. Enkele dagen later werd afgereisd naar Stockholm, waar een Nederlands-Scandinavisch comité werd opgericht met de Nederlandse en Zweedse partijleiders Pieter Troelstra en Hjalmar Branting als voorzitters en Huysmans als secretaris. In juli sloten de Russische socialistische partijen zich aan bij het organisatiecomité, nadat de Sovjet van Sint-Petersburg zich had uitgesproken voor een vrede zonder annexaties en zonder herstelbetalingen. Dat de Stockholm-conferentie niet alleen Duitse belangen diende, zoals in de chauvinistische bladen geschreven werd, bleek vooral toen de Britse Eerste Minister Lloyd George de conferentie zag als een eerste stap op weg naar een onderhandelde vrede. Maar in Frankrijk stond de regering weigerachtig tegenover het verlenen van paspoorten aan de deelnemers van de conferentie, omdat gevreesd werd voor felle reacties in het parlement. Bij haar beslissing werd de regering geholpen door de verdeeldheid in de Franse arbeidersbeweging, waar voor- en tegenstanders van Stockholm tegenover elkaar stonden.

De agitatie rond de Stockholmconferentie legde op een pijnlijke manier de tegenstellingen binnen de Europese socialistische partijen bloot. Het streven naar vrede had al vanaf 1914 een aantal groepen in het leven geroepen die hun internationalistische overtuiging niet wilden prijsgeven, maar pas in de loop van de volgende jaren

kregen zij groot belang, vooral in Frankrijk en Duitsland. In de Reichstag stemde vanaf 1915 een minderheidsgroep tegen de oorlogskredieten, maar het kwam pas tot een scheuring in 1917, toen de dissidenten uit de SPD werden gezet en zich omvormden tot een eigen partij. In Frankrijk kreeg de oppositie pas in de loop van 1916 enige betekenis, toen op een partijcongres een derde van de aanwezigen zich uitsprak voor een herstel van de internationale contacten in de arbeidersbeweging. Daarna bleef de beweging groeien. In oktober 1917 steunde bijna de helft van de stemgerechtigden deelname aan de Stockholmconferentie. Ook in Groot-Brittannië dreigde de partij ten prooi te vallen aan verdeeldheid en scheuring, toen in januari 1917 een groot aantal congresleden de samenroeping van het Internationaal Socialistisch Bureau vroeg, maar in augustus werd de eenheid hersteld door de steun van Labour aan de Stockholmconferentie. Maar niet alleen in de grote oorlogvoerende landen leefden de socialistische partijen op een tijdbom, ook in België ontkiemde in de laatste oorlogsjaren langzaam het zaad van de verdeeldheid.

Bij de Duitse inval in 1914 had de BWP-leiding haar militanten opgeroepen de politieke strijd voor de duur van de oorlog te staken en zich te scharen achter de nationale driekleur in de strijd tegen de bezetter (3). Bekende partijfiguren lieten zich opmerken in de oorlogspropaganda. Vandervelde, die op 4 augustus tot Minister van Staat was benoemd, reisde door Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten om de Belgische zaak te verdedigen. De Waalse socialist Jules Destrée voerde campagne in Italië om dat land uit zijn neutraliteit te halen en bij de Entente te doen aansluiten. In Nederland maakten Modeste Terwagne en Louis Piérard propaganda; in Frankrijk Emile Brunet en Georges Hubin.

De inzet van de Belgische Werkliedenpartij (BWP) voor de Belgische zaak viel samen met de verantwoordelijkheid die ze opnam in het landsbestuur. In het bezette België kregen socialisten belangrijke posities in de Nationale Hulp- en Voedingscomités, die bij afwezigheid van de wettelijke macht zowat beschouwd werden als de plaatsvervangende Belgische gezagsdragers. Bovendien werd in januari 1916 in Le Havre, waar het kabinet de Broqueville zich gevestigd had, Vandervelde in de regering opgenomen. Een jaar later werd ook Brunet tot minister benoemd.

Dat de socialistische arbeidersbeweging zoals in Frankrijk, Duitsland en Engeland meegesleept werd in een golf van vaderlandsliefde, kan moeilijk verbazen, vooral omdat vaststond dat België als slachtoffer van de Duitse aanvalsdrijf hoegenaamd geen schuld aan de oorlog had. Maar anders dan in andere landen kon er van een behoorlijke partijwerking geen sprake meer zijn, omdat een groot

aantal leiders in het buitenland actief waren en omdat in België de censuur een regelmatig samenkomen van de centrale BWP-organen onmogelijk maakte. Door het gebrek aan goede verbindingen ging de partijeenheden in de loop van de oorlog barsten vertonen, vooral vanaf 1915 en 1916, toen in het buitenland socialistische vluchtelingenorganisaties werden opgericht, die zich lieten opmerken door hun eigengereid optreden en zich weinig gelegen lieten aan de richtlijnen die door de Algemene Raad van de BWP werden gegeven (4).

In de eerste maanden van de oorlog werd het aantal Belgische vluchtelingen in het buitenland op bijna een miljoen geschat. In de loop van de volgende maanden liep het terug tot de helft, waarvan de meerderheid pas op het einde van de oorlog naar huis zou terugkeren. De meeste vluchtelingen kwamen uit stedelijke en industriële centra, waar de BWP haar rekruteringsbasis vond, maar toch duurde het tot de zomer van 1915 voor in Londen de eerste socialistische groep werd opgericht. Het initiatief ging uit van een groep metaalbewerkers uit Antwerpen, die werk gevonden hadden in de Britse munitiefabrieken, maar hun maandblad *De Belgische Metaalbewerker* spande zich in om ook andere beroepsgroepen te organiseren. In Frankrijk en Nederland duurde het nog maanden voor er sprake was van Belgische socialistische groepen. Maar toen in de lente en zomer van 1916 de Unie van Belgische Socialisten in Frankrijk en de Bond van Belgische arbeiders in Nederland werden opgericht, begonnen zij onmiddellijk met de publikatie van een tweetalig weekblad.

Vergeleken bij de verspreiding van *Le Vingtième Siècle*, dat als de spreekbuis van de regering werd beschouwd, was de oplage van *De Belgische Metaalbewerker* in Groot-Brittannië, van *Het Belgische Volk* in Frankrijk en van *De Belgische Socialist* in Nederland verwaarloosbaar klein, maar dit belette niet dat zij een aanzienlijke invloed op de publieke opinie in de vluchtelingenkolonies konden uitoefenen (5). Aan de basis van hun verschijnen lag niet alleen de verdediging van de materiële belangen van Belgische soldaten en arbeiders in het buitenland, maar in hun kolommen was er van meet af aan ook wrevel te merken over de toepassing van de politieke godsvrede, die de socialistische arbeidersbeweging monddood maakte (6).

De gelijklopende berichtgeving in de vluchtelingenbladen was een bewijs van de goede verstandhouding tussen de socialistische groepen in het buitenland. Vooral in Groot-Brittannië en Nederland was het aandeel van Antwerpse vakbondsmilitanten groot, maar ook met Frankrijk werden goede contacten gelegd en onderhouden (7). Een ander opvallend kenmerk was dat weinig vooraanstaande figuren uit de BWP betrokken waren bij de oprichting van

De "sociaal-patriot" Emile Vandervelde, boeman van de bolsjevieken.

de vluchtelingenorganisaties of hun medewerking verleenden aan de bladen. Uitzonderingen waren Hubin in Frankrijk en de Brouckère in Engeland, die de Centrale van Belgische Metaalbewerkers welgezind was, maar van de bekende socialisten kon enkel Huysmans in Nederland zijn stempel op de groepswerking drukken. De afwezigheid van de partijbonzen was veelbetekenend voor de groeiende spanningen in de diaspora. In de socialistische pers in het buitenland was elke week te lezen hoe de verdeeldheid de BWP binnensloep.

Vanaf zijn verschijnen in 1916 werd in De Belgische Socialist partij getrokken tegen de Antwerpse partijleider Terwagne, die de politieke tegenstellingen voor de duur van de oorlog opzij wilde schuiven en voor Huysmans, die in 1916 op een congres van de Nederlandse Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Arnhem had uitgeroepen dat de Internationale niet dood was. In Nederland werd luidop propaganda gemaakt voor de vredesinitiatieven van de secretaris van de Internationale, die van bij het begin bij de oprichting van de Bond van Belgische Arbeiders betrokken was en kon beschouwd worden als zijn vaandeldrager. In het Franse vluchtelingenblad Het Belgische Volk waren dezelfde geluiden te horen. De Belgische Metaalbewerker was voorzichtiger, maar ook daar waren sporen te vinden van het ongeduld bij arbeiders en soldaten die oorlogsmoe waren en naar huis terug wilden. Vooral in Frankrijk en Nederland spraken de socialistische vluchtelingenbladen dreigende taal, omdat hun lezerspubliek in hoofdzaak bestond uit gemobiliseerde soldaten, die meer te lijden hadden onder de aanslepende oorlog dan de Belgische arbeiders in Engeland en Schotland, die in de munitiefabrieken hoge lonen uitbetaald kregen. Daarom kan het niet verwonderen dat vooral in De Belgische Socialist en Het Belgische Volk het scepticisme over het *jusqu'au boutisme* en de *Union Sacrée* wortel schoot. De Russische Februarirevolutie en de vredesinitiatieven die erop volgden, waren niet alleen een gevolg van de malaise in het Entente-kamp, maar gaven ook op hun beurt een spoorslag aan het radicalisme. Dat de val van de tsaar luid werd toegejuicht in de socialistische vluchtelingenpers gaf weinig spanningen, omdat ook Vandervelde en de meeste socialistische partijleiders dezelfde mening deelden, maar de propaganda voor de Stockholm-conferentie was een bron van tweedracht. Van De Belgische Socialist kan het niet verwonderen dat het onafgebroken campagne voerde voor Stockholm, maar ook in Frankrijk deed het vluchtelingenblad mee, hoewel meer dan in het neutrale Nederland de censuur er de vrije meningsuiting beperkte. Op twee algemene ledenvergaderingen in augustus en september sprak een meerderheid van de aanwezigen zich uit voor de conferentie (8). Ook De Belgische Metaalbewerker steunde de initiatieven van

Huysmans maar hoopte een breuk met de partijleiding te vermijden (9). In oktober 1917 keurde in Londen het uitvoerend bureau van de Centrale van Belgische Metaalbewerkers het samenroepen van een internationale conferentie goed, maar stelde Vandervelde en de Brouckère als zijn vertegenwoordigers aan.

De stellingname in de vluchtelingenpers maakte op een pijnlijke wijze de verdeeldheid in de Belgische socialistische rangen in het buitenland duidelijk. Ook in het bezette land was een scheuring niet ver weg. In Gent, waar Edward Anseele tot de voorstanders van de Stockholmconferentie gerekend werd, en in Antwerpen haalden de Internationale-gezinden de overhand. In de rest van het land was de sympathiebeweging minder groot, hoewel in de Vlaamse steden een aantal radicale groepen, die dicht bij het activisme stonden, stelling namen voor Stockholm. Maar de Algemene Raad van de BWP, die in het geheim in Brussel was bijeengekomen, keurde in mei 1917 elke ontmoeting met Duitse socialisten af en ontnam enkele maanden later de socialistische vluchtelingenorganisaties in het buitenland elk spreekrecht ter zake. Daarmee leefde de BWP op een tijdbom, nog voor het uitbreken van de Russische Oktoberrevolutie, die het defaitisme in de arbeidersbeweging alleen maar kon aanwakkeren (10).

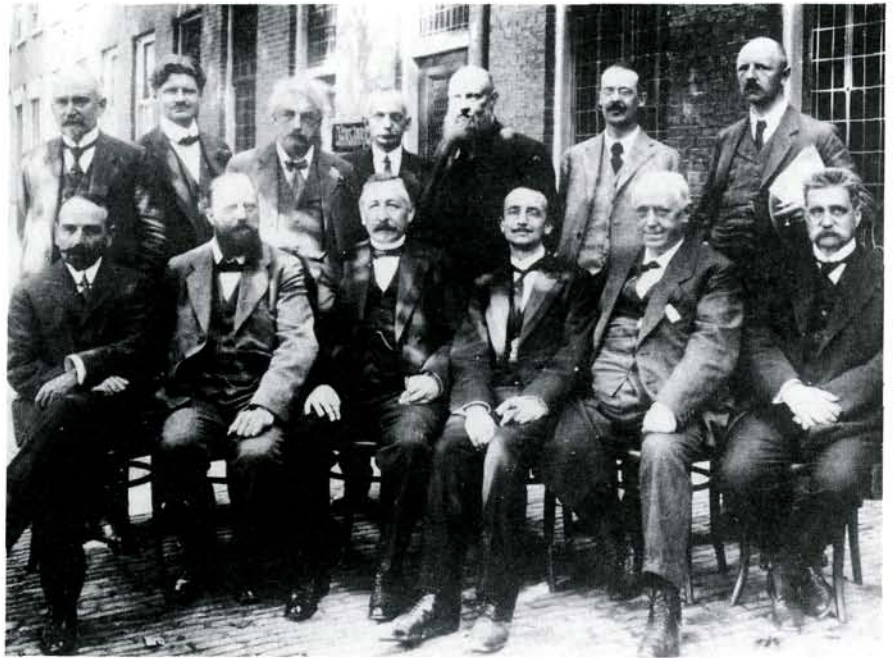
In Frankrijk werd de lont uit het kruiwat gehaald door Vandervelde en de Brouckère, die het verschijnen van Het Belgische Volk onmogelijk maakten door mee te helpen aan de oprichting van een weekblad dat de belangen van de Entente verdedigde (11). Op 24 oktober 1917 had de socialistische partijleider en minister een telegram gestuurd aan de Belgische groot-industrieel en geldschietster Ernest Solvay, die in het bezette land aan het hoofd stond van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité, met de vraag om geld: "De Brouckère et nous, nous jugeons indispensable créer journal socialiste hebdomadaire franco-belge pour combattre propagande zimmerwaldien et recommander poursuite énergique de la guerre jusqu'à la paix juste et définitive" (12). Of Vandervelde de gevraagde 60.000 frank kreeg is onbekend, maar in elk geval werd vanaf januari 1918 het weekblad van de Unie van Belgische Socialisten in Frankrijk vervangen door het eentalige "Le Droit des Peuples", dat vooral door Franse meerderheids-socialisten werd volgeschreven. Het verschijnen van het nieuwe blad kon niet beletten dat de groep van Belgische socialisten in Frankrijk bleef voortleven, maar zonder spreekbuis was hij in zijn werking verlamd (13).

In Nederland leek de situatie zorgwekkender, omdat de redactie van De Belgische Socialist kon terugvallen op een bloeiende organisatie met meer dan 7.000 leden. Nog voor het uitbreken van de Oktoberrevolutie, die Lenin in Rusland aan de macht bracht, bracht de krant verslag uit van een vredesbetoging in Antwerpen, waarop de socialis-

tische activist Edward Joris, die in Stockholm had deelgenomen aan een voorbereidende vergadering van de socialistische conferentie, had uitgeroepen : "Met Huysmans zeg ik, liever dat in de straten van hun eigen land enige honderden arbeiders vallen, dan nog miljoenen aan de fronten." (14) En enkele weken later stond er in een hoofdartikel te lezen : Weg met de landsverdediging, leve de sociale revolutie! Hoewel in een volgend nummer het blad op zijn stappen terugkeerde, beet Huysmans vanuit Stockholm fel van zich af. In de hem eigen stijl viel hij de hoofdredacteur van De Belgische Socialist Urbain Jamar aan en spoorde hem aan tot mate : "Je bent totaal waanzinnig geworden. [...] Je blad is heel Bolchevikis geworden. Ik heb er genoeg van. [...] Leer toch wat nuances. En eet minder vlees. Wat meer groenten en kruiden. Ga naar het museum en leer kleuren, halve kleuren op een doek brengen." (15)

De woorden van Huysmans bleven niet zonder invloed. In november werden de kritieken aan het adres van de boegbeelden Vandervelde en de Brouckère aanzienlijk afgezwakt. Betekenisvol was ook de motie die op het Kerstcongres van de Bond van Belgische Arbeiders werd goedgekeurd en die de eenheid tussen de Russische mensjeviken en bolsjeviken wilde hersteld zien. Maar wat de tweespalt binnen de Belgische vluchtelingenkolonie definitief deed uitdoven, was de *modus vivendi* tussen Vandervelde en Huysmans rond het vredesvoorstel van de Britse Labourparty (16).

In januari 1918 schaarde een Labourcongres zich achter het British War Aims Statement, dat door de partijleiding was opgesteld. Het bracht niet alleen eenheid in de Britse arbeidersbeweging, maar op het intergeallieerd socialistisch congres van februari 1918 sloten ook de andere Westeuropese partijen zich bij het beginselprogramma aan. Het Memorandum dat er werd goedgekeurd, sprak zich zoals het Veertien-Punten-programma van de Amerikaanse president Woodrow Wilson uit voor het nationaal zelfbeschikkingsrecht en voor een vrede zonder annexaties. Ook Huysmans en Vandervelde keurden de voorwaarden goed die aan de Duitse en Oostenrijkse socialisten gesteld werden voor deelname aan een internationale vredesconferentie. Het manifest dat zij samen met de Brouckère op 24 april 1918 opstelden, bevestigde hun eensgezindheid (17).

Huysmans in een bont internationaal gezelschap

Het grote charisma waarover Huysmans in de socialistische vluchtelingenkolonies beschikte, maakte dat de oppositie tegen de partijtop uitstierf. Hoewel August de Block vanuit Nederland aan de secretaris van de Internationale schreef dat "le manifeste de Londres et surtout la vue de votre signature ont causé quelque déception ici", ging de Belgische Socialist vanaf het voorjaar van 1918 trouw de lijn van het driemanschap Vandervelde-de Brouckère-Huysmans volgen (18). De loyale opstelling van het blad werd nog versterkt door de Duitse offensieven in de lente van hetzelfde jaar, die op een geallieerde nederlaag dreigden uit te lopen en de opslorping van België door Duitsland. Volgens De Belgische Socialist maakte de weigering van de Duitse socialisten om de voorwaarden van het Memorandum te aanvaarden in elk geval een internationale socialistische vredesconferentie onmogelijk (19).

Dat het Belgisch socialisme nog voor de wapenstilstand van 1918 zijn eenheid had teruggevonden, was niet zonder belang voor de toekomst van de BWP. In de verwarring van het geallieerde overwinningsoffensief vonden de revolutiekreten van de terugtrekkende Duitse soldaten weinig gehoor bij de Belgische socialist. Bovendien was er bij de belangrijke naoorlogse parlementsverkiezingen van november 1919 nog geen sprake van communistische scheurmakerij. Maar ook later bleef de communistische partij in België zwak en vormde tot aan de parlementsverkiezingen van 1936 geen bedreiging voor de BWP.

De zwakte van het communisme was niet alleen het gevolg van het feit dat België in de Eerste Wereldoorlog een verdedigingsoorlog voerde en Koning Albert weigerde zijn soldaten de dood in te jagen of van de sociale en politieke hervormingen die onmiddellijk na de wapenstilstand werden doorgevoerd, maar ook van de herwonnen eenheid van de BWP aan de vooravond van de vrede. Dat de verstandhouding in de Belgische socialistische familie niet zonder belang was, bewees de toestand in Frankrijk en Duitsland, waar tijdens de oorlog een diepe kloof was geslagen tussen de verschillende strekkingen binnen de arbeidersbeweging. Het stormachtig klimaat van de naoorlog bleek er een geschikte voedingsbodem voor radicalisme en deed de socialistische partij in twee stukken scheuren. Dat in België niet hetzelfde gebeurde als in zijn buurlanden, was in grote mate te danken aan de centrumfiguren Huysmans en Vandervelde, die zich het hoofd niet op hol lieten brengen door extremisme van links of rechts. (Jan Hunin, Aspirant NFWO)

- (1) Mieke Claeys-Van Haegendoren, 25 jaar Belgisch socialisme. Evolutie van de verhouding van de Belgische Werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940 (Antwerpen 1967), 95-97.
- (2) Over de Stockholmconferentie, Hildamarie Meynell, The Stockholm Conference of 1917 in : International Review for Social History, V (1960) 1-25 en 203-225. Een goed overzicht van de reacties in de Europese arbeidersbeweging op het optreden van de Tweede Internationale tijdens de Eerste Wereldoorlog is te vinden bij Leo Michielsen, Geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging, II, De Eerste Wereldoorlog en de Oktoberrevolutie (Gent 1978).
- (3) Claeys-Van Haegendoren, 25 jaar Belgisch socialisme, 47-63.
- (4) De Belgische socialistische vluchtelingenorganisaties worden door Claeys-Van Haegendoren behandeld in 25 jaar Belgisch socialisme, 77-85 en in De Antwerpse socialistische federatie van 1914 tot 1921; de evolutie van haar positie in een verhouding tot de BWP in : Res Publica, I (1967), 32-41. Over de toestand in Groot-Brittannië en Nederland, Geert van Goethem, Tussen front en fabriek. De Centrale der Belgische Metaalbewerders in Engeland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1915-1919 in : Roodgloeiend, 217-239 en Marie Leroy, La presse belge en Belgique libre et à l'étranger en 1918 (Leuven en Parijs 1971), 171-206. Bovendien werden de bladen De Belgische Metaalbewerker - Le Métallurgiste Belge (1915-1918), Le Peuple Belge - Het Belgische Volk (1916-1917), De Belgische Socialist - Le Socialiste Belge (1916-1918) en Le Droit des Peuples (1918) aan een grondig onderzoek onderworpen.
- (5) Voor De Belgische Socialist (7 september 1918) en Het Belgische Volk (21 januari 1917) schommelde de oplage naar eigen zeggen rond de 6 à 7.000 nummers per week. De Belgische Metaalbewerker (november 1918) had ongeveer 11.000 lezers. Ter vergelijking : het belangrijkste Belgische blad Le Vingtième Siècle werd in januari 1917 op meer dan 100.000 exemplaren per dag verspreid (Leroy, La presse belge, 8-9).
- (6) In de openingsnummers van De Belgische Socialist en Het Belgische Volk stond te lezen dat het verbreken van de godsvrede de oorzaak van hun verschijnen was. Het Nederlandse blad titelde nog op 7 oktober 1916 : Union Sacrée oui, Sacrée Union non. Ook in Engeland werd geklaagd over aanvallen op het socialisme door katholieken en liberalen (verslag van het congres van de Centrale van Belgische Metaalbewerders op 23-24 april 1916, De Belgische Metaalbewerker, mei 1916).
- (7) De drie socialistische vluchtelingenbladen wisselden informatie uit en schreven in lovende termen over elkaars activiteiten. Vanaf 1917 nam Het Belgische Volk zelfs regelmatig artikels uit De Belgische Socialist over.
- (8) De tweede vergadering was bijeengeroepen uit onvrede met de eerste stemming, maar ook op 9 september was er een meerderheid te vinden voor deelname aan de Stockholmconferentie. (Het Belgische Volk, 9 en 16 september 1917) In maart 1917 had de Bond van Belgische Socialisten in Frankrijk zich al uitgesproken voor een socialistische vrede (Ibidem, 4 maart 1917).
- (9) In mei 1917 stond in het blad van de Belgische socialisten in Groot-Brittannië te lezen : In stillen angst vraagt men zich af : waar is de Internationale ? Een maand later werd Huysmans in bescherming genomen tegen zijn lasteraars.
- (10) Over de verdeeldheid in de BWP in de laatste jaren van de oorlog, Claeys-Van Haegendoren, 25 jaar Belgisch socialisme, 97-113 en De Antwerpse socialistische federatie van 1914 tot 1921, 41-49.
- (11) In zijn laatste nummer bekende Het Belgische Volk dat het blad voor 2.000 frank schulden had, ondanks de financiële steun van de Belgische socialisten in Londen (Het Belgische Volk, 10 juni 1917). Het was tekenend voor de gespannen verhoudingen in Frankrijk dat de redactie niet betrokken was bij de plannen voor het uitbrengen van Le Droit des Peuples, en dat ze het nieuws in het conservatieve Belgische blad Le Vingtième Siècle moest vernemen (Ibidem, 25 november 1917).
- (12) Fonds 18 (Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis), I, 212 (Osoby-Archief, Moskou).
- (13) Le Droit des Peuples, 11 oktober 1918.
- (14) Op 13 oktober.
- (15) Camille Huysmans-Archief, Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven.
- (16) Claeys-Van Haegendoren, 25 jaar Belgisch socialisme, 110-113.
- (17) Op een algemene vergadering van Belgische socialisten in Londen werd het manifest unaniem aanvaard (De Belgische Metaalbewerker, mei 1918).
- (18) Op 22 juli 1918 (Denise Deweerdt en Wim Geldolf, Camille Huysmans. Geschriften en documenten. II. Camille Huysmans en België tijdens Wereldoorlog I (Antwerpen, 1975), 87-88.
- (19) Op 28 september 1918.